

Дмитро Гапоненко

НІЖИНСЬКИЙ БЛАГОВІЩЕНСЬКИЙ МОНАСТИР (XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті аналізується висвітлення історії і діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря у XVIII – початку XX ст. у працях дослідників дожовтневого, радянського і новітнього періодів.

Ключові слова: Ніжинський Благовіщенський монастир, С. Яворський, історіографія, господарство, архітектура.

У цілому у вивченні історії і діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря можна виділити три основні періоди: дореволюційний (XIX – початок XX ст.), радянський (кінець 20-х – середина 80-х рр. XX ст.) і новітній (з кінця 80-х рр. XX ст.), у кожного з яких були свої особливості, які полягали у використанні джерельної бази, ідеологічних установках та специфіці підходів до вирішення історичних проблем.

Наукова розробка теми почалася у першій чверті XIX ст., коли в м. Ніжині перебував І. Чернов, який дослідив і опублікував у своїй праці «Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря»¹ значний масив монастирських документів, пов'язаних із заснуванням обителі, зокрема: грамоти царя Петра I, митрополитів І. Кроковського і С. Яворського, а також листи, записки і звернення преосвященного. Разом з тим автор практично не зупинявся на аналізі змісту використаних матеріалів, а лише обмежився поданням їхнього тексту.

Подібною розвідкою була рукописна праця С. Гульєма «Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого богородичным Назаретом»². Її особливість полягає в тому, що автор, як і у вищезазначеній праці, наводить у повному обсязі значну кількість документального матеріалу, проте так само без належного його аналізу, і взагалі в роботах простежується певна подібність.

Особливу увагу привертають дві статті під назвою «Нежинский мужской монастырь»³, опубліковані у часопису «Черниговские епархиальные известия». Вони являють собою своєрідне синтетичне дослідження, в якому зроблено спробу довести спадковість між Ветхоріздвяним і Благовіщенським монастирями та охарактеризовано роль у цьому процесі митрополита С. Яворського. Разом з тим у вказаній праці зовсім не висвітлюється питання походження кількох назв обителі, а використання незначної кількості гетьманських універсалів на право власності, у яких згадуються імена настоятелів, не дає повного уявлення як про діяльність останніх, так і про формування монастирських угідь.

Однією з перших спроб повнішого і глибшого дослідження історії Благовіщенського монастиря була праця ніжинського священика П. Огієвського, оригінальна назва якої не збереглася. Однак, за свідченням А. Хойнацького, пізніше її відредагував, доповнив і опублікував на шпальтах «Черниговских епархиальных известий» професор Чернігівської духовної семінарії Л. Белоусович під назвою: «Нежинский Благовещенский второклассный монастырь, называемый «Назарет» Пресвятой Богородицы»⁴. Перш за все слід відмітити, що до роботи залучено різноманітні фактичні дані. Одночасно автор, намагаючись з'ясувати широке коло таких питань,

© Гапоненко Дмитро Іванович – кандидат історичних наук, в/о доцента кафедри українознавства, політології і соціології ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка.

як заснування монастиря, формування його угідь, історію розвитку та опис архітектурного ансамблю, розглядав їх поверхово, не зупиняючись на аналізі використаних документів. Окрім того, в праці Л. Белоусовича повністю відсутня інформація про діяльність більшості настоятелів обителі, що значно обмежує важливість даної роботи.

У той же час почали з'являтися перші праці історико-краєзнавчої спрямованості. Зокрема, проблеми церковної історії та монастирського розвитку на Чернігівщині дослідив архієпископ Філарет (Гумілевський). У багатотомному виданні «Историко-статистическое описание Черниговской епархии»⁵ він, приділяючи значну увагу історичним та економічним описам міст і сіл Лівобережної України, особливо відзначив монастирі Чернігівської єпархії, у тому числі і Ніжинський Благовіщенський, нарис історії якого розміщений у третьому томі. Однак слід зазначити, що автор окремого дослідження не проводив, а зібрав у єдине ціле статті, опубліковані Л. Белоусовичем.

З подальшим проявом інтересу до церковної минувшини Лівобережної України збільшилася і кількість матеріалів з історії монастиря. Своєрідним підсумком усіх попередніх робіт дожовтневого періоду, що стосувалися дослідження різних аспектів діяльності монастиря, стала праця ніжинського протоієрея А. Хойнацького «Очерк истории Нежинского мужского Благовещенского монастыря, именуемого «Назарет Богородичен» и его положение в настоящее время»⁶. Спочатку вона була надрукована по частинах у кількох номерах часопису «Черниговские епархиальные известия» у 1882–1883 рр. і лише у 1906 р. побачила світ як окреме монографічне дослідження під назвою «Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря»⁷. Незважаючи на досить широке коло питань, які намагалися охопити його попередники, дослідження А. Хойнацького залишається єдиним доробком, в якому автор зробив спробу комплексно висвітлити різні сторони історичного розвитку і діяльності обителі. На відміну від більш ранніх робіт, він надав своїй праці чіткого структурного вигляду, розділивши її на окремі параграфи, які охоплювали період від заснування обителі до початку діяльності архімандрита Г. Лукашевича (1878). Загалом автор, підіймаючи такі проблеми, як історіографічний опис досліджень, присвячених темі історичного розвитку Ніжинського Благовіщенського монастиря, побудованого на основі характеристики діяльності його засновника і архімандритів, окремо не розглянув основні напрямки господарської діяльності обителі та механізми його управління.

Серед літератури, що мала безпосереднє відношення до окремих напрямків діяльності обителі, перш за все, слід вказати розвідки істориків, що розкривають особливості формування монастирського господарства, зокрема, праці О. Лазаревського «Малороссийские посполитые крестьяне. Историко-Юридический очерк (1648 – 1783)»⁸ і М. Василенка «Отношение правительства к монастырскому землевладению в Малороссии в XVII и первой половине XVIII вв.»⁹, у яких автори на основі законодавчої бази того часу досліджували ставлення українських гетьманів до монастирських володінь унаслідок подій 1648 – 1657 рр., нові шляхи їх придбання і розширення, а також заходи гетьманської адміністрації і царського уряду щодо поступового обмеження прав обителі на нерухоме майно. Проте історики подавали інформацію у загальнодержавному контексті, що значно обмежувало можливості її використання.

Окремо можна виділити розвідку І. Кулжинського¹⁰, присвячену життю і діяльності святителя Михайла Грецького, а також легендарним переказам, що поширювалися серед місцевого населення після його смерті.

До питань з історії бібліотеки С. Яворського звертався С. Маслов¹¹. Автор на базі значного масиву документів Ніжинського Благовіщенського монастиря першої половини XVIII ст. дослідив особливості формування бібліотеки митрополита, його ставлення до неї, окреслив умови передання зібрання до Ніжина і заходи Синоду щодо її вилучення і переведення до Харківського колегіуму. Окрім того, С. Маслов на основі каталогів склав детальний опис бібліотеки, розділивши книги за змістовним принципом, однак у праці повністю відсутні такі бібліографічні дані, як місце і час виготовлення книг, а також їх доля упродовж другої половини XVIII–XIX ст.

Отже, вивчення праць істориків дореволюційного періоду показало, що вони, за не-

значними винятками, історію і діяльність Ніжинського Благовіщенського монастиря окремо не виділяли, а здебільшого досліджували її в загальноісторичному процесі, і лише окремі автори зробили спробу комплексно підійти до розкриття даної проблеми. Використовуючи у своїх розвідках широке коло джерельного матеріалу, вони започаткували вивчення окремих напрямків історії монастиря, зокрема: особливості заснування обителі у центрі м. Ніжина і роль у цьому процесі братів Яворських, проведення своєрідної паралелі спадкоємності від Ветхоріздвяного до Благовіщенського монастиря, поєднання особливостей формування їх нерухокої власності, будівництво і розвиток архітектурного ансамблю тощо.

Аналіз досліджень другого періоду з історії монастирського життя показав їх нерівномірність та упередженість, яка була зумовлена відповідними особливостями, що панували в історичній науці впродовж тривалого часу. Загалом дослідження історії релігії і церковних установ наприкінці другого десятиліття ХХ ст., якщо і не заборонялося, то і не мало належної уваги з боку істориків, чому, безперечно, сприяла цілеспрямована антирелігійна кампанія радянського партійного керівництва. В означений період ще проводилися фрагментарні дослідження, однак з 30-х рр. ХХ ст. подібні розвідки фактично були заборонені. Існуючі публікації висвітлювали культові об'єкти лише як складову частину культури. Що стосувалося безпосередньо Ніжинського Благовіщенського монастиря, то, окрім незначних енциклопедичних довідок і опису архітектури центрального собору, за цей час конкретних досліджень не виявлено.

У зазначеному контексті на першочергову увагу заслуговує праця П. Федоренка «З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII-XVIII ст.»¹², у якій автор на основі значного джерельного матеріалу подав схему, за якою рекомендував досліджувати господарську діяльність монастирів у двох напрямках: горизонтальному (опис і вивчення господарства окремого монастиря) і вертикальному (по окремих галузях, що склали цілісну систему). Окрім того, у своєму дослідженні він прослідкував зміни у монастирському землеволодінні, викликані подіями Української національної революції 1648–1657 рр. На прикладі Глухівського Петропавлівського монастиря охарактеризував ієрархію та механізми управління господарством, окреслив обов'язки і відповідальність найманих працівників. Велику увагу дослідник приділив опису умов та особливостей ведення різних напрямків промислового виробництва. Разом з тим автор, намагаючись з'ясувати загальний вплив на стан і розвиток монастирського господарства таких чинників, як особливості географічного положення вотчин (наявність річок, шляхів, віддаленість від обителі), склад населення (співвідношення між козаками і посполитими) та умов організації прибуткових статей, практично не вказував на дії монастирської адміністрації щодо його покращення.

В означений період найбільшого поширення набули дослідження питань господарської діяльності, у тому числі і монастирів. За таких обставин, перш за все, необхідно звернутися до дослідження В. Дядиченка¹³, в якому автор на основі суспільно-політичного становища Лівобережної України кінця XVII-початку XVIII ст. розглядав такі важливі питання економічного розвитку, як переробка сільськогосподарської продукції у найважливіших об'єктах тогочасної промисловості – млинах і гуральнях. Історик чітко дослідив законодавчі механізми, за якими феодална верхівка суспільства і монастирські адміністрації отримували права на будівництво та використання промислових об'єктів, а також зазначив необхідні умови для ведення господарства. Широке використання В. Дядиченком гетьманських універсалів на право власності монастирів дозволило йому зробити висновки щодо шляхів формування нерухокої власності православних обителі.

Основним напрямком сільськогосподарської діяльності монастирів і козацької старшини присвятив свою монографію В. Борисенко¹⁴. На основі документальних даних автор висвітлює такі їх напрямки, як землеробство, городництво, садівництво, тваринництво тощо. Суттєво доповнив підняті проблеми О. Гуржій¹⁵. Використавши у дослідженні значну кількість описових джерел, автор узагальнив основні процеси, що панували у феодалних господарствах Гетьманщини, і здебільшого вони відпо-

відали загальним рисам діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря в означеній сфері.

Серед праць, які представляли інші напрямки досліджень з історії монастиря, варто вказати роботу М. Цапенка¹⁶, присвячену церковному будівництву на Лівобережжі, хоча характеристика Ніжинського Благовіщенського собору тут більше нагадувала коротку енциклопедичну довідку, аніж вагоме дослідження.

Отже, впродовж семи десятиліть українська історіографія ґрунтувалася на стереотипах і схемах, вироблених в умовах радянського режиму. Вона була складовою пропагандистського апарату комуністичної партії, що мала вирішувати ідеологічні потреби, і лише наприкінці 80-х рр. ХХ ст. почали проводитися дискусії про нові погляди на розвиток суспільства та православної церкви як необхідної його складової, але фактичні зміни відбулися лише після проголошення незалежності України.

Перші роки третього періоду розвитку історичної науки характеризувалися суттєвим переосмисленням усталених поглядів на релігійне минуле, що відкрило новий сучасний науковий підхід до історії православної церкви загалом і монастирів зокрема. Відкриття архівів духовних консисторій дало можливість українським ученим глибше зайнятися малодосліджуваними раніше проблемами. Завдяки залученню до наукового обігу великої кількості джерел з'явилися нові напрямки наукових розвідок, підтвердженням чому є ряд дисертацій, в яких висвітлюються окремі сторони історії і діяльності монастиря Лівобережної України. Вагомим у цьому аспекті є дослідження В. Мордвінцева «Церковно-вотчинне господарство та секуляризаційна реформа на Лівобережній Україні у ХVІІІ ст.»¹⁷. Автор детально охарактеризував широке коло питань, пов'язаних з відновленням і розширенням монастирських володінь, шляхи їх придбання, особливості ведення господарства, а також умови, що призвели до секуляризації вотчин церковних феодалів. Комплексне дослідження окремого монастиря зробила І. Акименко у праці «Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія, господарська і культурно-просвітницька діяльність (друга половина ХVІІ – ХVІІІ ст.)»¹⁸, у якій використані значна документальна база та дослідження істориків починаючи з середини ХІХ ст., проаналізована історія і широке коло напрямків господарської та культурно-просвітницької діяльності обителі, встановлено її вплив на релігійний, духовний та історичний поступ не тільки м. Чернігова, а й усього Лівобережжя.

З огляду на широке коло питань регіонального характеру важливого значення набули дослідження місцевих істориків-краєзнавців. Перш за все необхідно відмітити колективну працю В. Віроцького, А. Карнабіда і В. Киркевича «Монастирі та храми землі Сіверської»¹⁹. Базуючись на матеріалах місцевих архівних фондів, дослідники вивчали історію і діяльність найбільших православних монастирів Чернігівщини. Висновки авторів суттєво вплинули на розуміння ролі православних обителів не тільки у духовному і релігійному житті тогочасного суспільства, але і їх значення у культурному та політичному житті регіону.

Разом з тим за часів незалежності з'явилися і перші наукові розвідки з історії Ніжинського Благовіщенського монастиря. Так, особливості місцевого іконопису вивчала С. Курач²⁰, архітектуру і бібліотеку обителі досліджували Г. Самойленко, О. Самойленко, С. Самойленко та І. Мармиш²¹. Однак характерною рисою означених робіт було те, що автори здебільшого спиралися на вже відомі дослідження попередників.

Таким чином, історіографію визначеної проблеми можна поділити на три основні етапи (дореволюційний, радянський і новітній), кожний з яких має свої особливості, переваги і недоліки. Формування і становлення наукової думки розпочалося у середині ХІХ ст., коли перші науковці окреслили основні напрямки дослідження православної церкви і її інституцій. Наступний етап за радянських часів спочатку продовжив надбання попередників, однак починаючи з 30-х рр. ХХ ст. відбувся практично повний занепад історичних досліджень, пов'язаних з особливостями політики партійного керівництва у духовному і релігійному житті суспільства. Більшість істориків зверталася в основному до загальних соціально-економічних і культурних

проблем. Церковна і монастирська історія майже не вивчалася навіть у поширених на той час дослідженнях з господарсько-промислового розвитку. Незначний відступ від усталених стереотипів стався наприкінці 80-х рр. XX ст., однак остаточно нові тенденції в історичній науці намітилися лише з проголошенням незалежності України. Відкриття доступу до архівів духовних установ Лівобережної України суттєво розширило коло досліджень, значного поширення набуло вивчення вузьких тем краснавчого характеру. Аналіз розглянутої історичної літератури свідчить, що при висвітленні процесів, пов'язаних з історією і діяльністю православних обителів Лівобережної України, автори дуже рідко зверталися до певних аспектів розвитку окремих монастирів, а здебільшого розглядали їх у загальноісторичному контексті.

1. Чернов В. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря / Чернов В. – М.: Типография А. Решетникова, 1815. – 85 с.

2. ІР НБУВ. Ф. V. Справа 761, 28 арк. Славони Гульем. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого богородичным Назаретом.

3. Нежинский мужской монастырь // Прибавления ЧЕИ. – 1861. – № 6. – С. 317 – 332; 1861 – № 7. – С. 342 – 362.

4. Белоусович Л. Нежинский Благовещенский второклассный монастырь называемый «Назарет» Пресвятой Богородицы / Л. Белоусович // Прибавления к ЧЕИ. – 1867. – № 19. – С. 617 – 627; № 20. – С. 654 – 665; № 21. – С. 691 – 697; № 24. – С. 829 – 838; 1868. – № 3. – С. 72 – 84.

5. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии: в 7 т. / Филарет (Гумилевский). – Чернигов: Типография Губернского правления, 1873. – Т. 3. – 1873. – 445 с.

6. Хойнацкий А. Ф. Очерк истории Нежинского мужского Благовещенского монастыря, именуемого «Назарет Богородичен» и его положение в настоящее время / А. Ф. Хойнацкий // Прибавления к ЧЕИ. – 1882. – № 31. – С. 650 – 654; 1882. – № 33. – С. 730 – 741; 1882. – № 33. – С. 730 – 741; 1883. – № 2. – С. 67 – 82; 1883. – № 3. – С. 114 – 133; 1883. – № 10. – С. 551 – 561; 1883. – № 14. – С. 788 – 797; 1883. – № 16. – С. 868 – 879; 1883. – № 17. – С. 931 – 936; 1883. – № 18. – С. 978 – 985.

7. Хойнацкий А. Ф. Очерк истории Нежинского мужского Благовещенского монастыря / А. Ф. Хойнацкий. – Нежин, 1906. – 102 с.

8. Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне. Историко-Юридический очерк (1648 – 1783) / А. М. Лазаревский // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов: Губ. Типография, 1866. – Кн. 1. – С. 1 – 152.

9. Василенко Н. П. Отношение правительства к монастырскому землевладению в Малороссии в XVII и первой половине XVIII вв. / Н. П. Василенко // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1900. – Кн. 14. – Отд. I. – С. 54 – 57.

10. Кулжинский Г. Розыск о Святителе Михаиле, почивающем нетленно в г. Нежине Черниговской губернии / Г. Кулжинский. – Чернигов, 1882 – 18 с.

11. Маслов С. Библиотека Стефана Яворского / С. Маслов. – К., 1914. – 66 с.

12. ІР НБУВ. Ф. X. Справа. 4477, 88 арк. Федоренко Павло. З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII-XVIII ст.

13. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. Дядиченко. – К.: АН УРСР, 1959. – 532 с.

14. Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. / В. Борисенко. – К.: Наукова думка, 1986. – 263 с.

15. Гуржий А. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. / А. Гуржий. – К.: Наукова думка, 1986. – 132 с.

16. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины в XVII – XVIII ст. / М. Цапенко. – М.: Госстройиздат, 1957. – 237 с.

17. Мордвінцев В. Церковно-вотчинне господарство та секуляризаційна реформа на Лівобережній Україні у XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора

іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Мордвінцев. – К, 2000. – 32 с.

18. Акименко І. Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія, господарська і культурно-просвітницька діяльність (друга половина XVII-XVIII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. Акименко. – Харків, 2004. – 17 с.

19. Віроцький В. Монастирі та храми землі Сіверської / В. Віроцький., А. Карнабід, В. Киркевич. – К.: Техніка, 1999. – 232 с.

20. Курач С. До проблем існування і наукового вивчення іконопису на Принесенні / С. Курач // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 51 – 56.

21. Самойленко Г. Нариси культури Ніжина / Г. Самойленко, О. Самойленко, С. Самойленко. – Ніжин, 1996. – 224 с.; Самойленко Г. Забудова Ніжина та архітектурні пам'ятки XVII – XX ст.: нариси культури / Г. Самойленко, С. Самойленко. – Ніжин, 1998. – 100 с.; Мармиш І. Ніжинський Благовіщенський монастир: історія та культура (XVII-XVIII ст.) // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. – Чернігів, 2003. – С. 152 – 155.

В статтє анализируєтсє освєщєніє історії и діятеьності Нежинского Благовєщєнского монастыря в XVIII – начале XX в. в работах исследователей дооктябрьского, советского и новейшего периодов.

Ключевые слова: Нежинский Благовещенский монастырь, С. Яворский, историография, хозяйство, архитектура.

The researches of scientists in pre-october, soviet and the newer period of history and activity of Nizhyn Blagovishensky Monastery in the XVIII-th – the beginning of the XX-th centuries are analyzed in the article.

Key words: Nizhyn Blagovishensky Monastery, S. Javorski, historiography, economy, architecture.